

“Я-канцэпцыя” асобы ў аўтабіяграфічнай прозе ХХ ст. (творы**А. Адамовіча, Я. Брыля, А. Вата, С. Яновіча)**

Папулярнасць пісьменніцкай аўтабіяграфічнай прозы (асабліва дзённікавай) абумоўлена перш за ўсё тым, што ўнутранае мастакоўскае жыццё — глыбокае і невычэрпнае, аўтарскія ацэнкі недагматычныя, а вобраз творцы паўстае як вобраз чалавека разумнага, уважлівага, які ўвесь час знаходзіцца ў творчых і жыццёвых пошуках. Давер да творцы, які не па чутках ведае тое, пра што піша, безумоўна, вялікі.

У беларускім прыгожым пісьменстве канца ХХ ст. з’явіўся цэлы пласт аўтабіяграфічных твораў (“Свае старонкі” Я. Брыля, “Мой радавод да пятага калена” У. Арлова, “Запісы розных часоў” Н. Гілевіча, “Доўгая дарога дадому” В. Быкава, “З пабачанага і перажытага” А. Барскага, “Роздум на апошнім перагоне” І. Шамякіна і інш.), у якіх асоба мастака слова раскрываецца ў суадносінах не толькі з жыццём краіны, але і з універсальнымі праблемамі ўсяго чалавецтва.

Сёння пісьменніцкая аўтабіяграфічная літаратура (дзённікі, мемуары, эпістлярная спадчына, запісныя кніжкі), у якой прысутнічае творчае абыходжанне з дакументальным матэрыялам, уяўляе сабой аб’ектыўны адбітак аўтарскай свядомасці. Аўтабіяграфічная проза мае на мэце зафіксаваць уражанні-імгненні хуткаплыннага жыцця, прыватныя падзеі, сустрэчы з людзьмі. Вобраз жыццёвага шляху, дарогі да самога сябе, адкрыццё ўласнай індывідуальнасці аказваюцца аднолькава важнымі не толькі для мастацкіх тэкстаў, але і для дакументальных жанраў. М. Бярдзьеў у свой час пісаў: “В познании о себе самом человек приобщается к тайнам, неизвестным в отношении к другим... Личность человеческая более таинственна, чем мир. Она и есть целый мир” [4, с. 8].

У аўтабіяграфічнай прозе паўстае гісторыя індывідуальнага жыцця чалавека, асобы, мастака. М. Бахцін, распрацоўваючы тэму “Античная биография и автобиография”, заўважае, што аўтабіяграфічны тэкст — “это новое отношение к себе самому, к собственному “я”, без свидетелей, без предоставления права голоса “третьему”, кто бы он ни был. Самосознание одинокого человека ищет здесь опору и высшую судебную инстанцию в себе самом и непосредственно в идейной сфере — в философии” [3, с. 73].

“Я-канцэпцыя” — гэта сістэма ўяўленняў чалавека пра самога сябе, складнікамі яе выступаюць ацэнка чалавекам сваіх якасцяў (эмацыянальных, фізічных, эмацыянальных), самаацэнка і суб’ектыўнае ўспрыняццё знешніх фактараў, што ўплываюць на гэтую асобу. Першым, хто паспрабаваў апісаць “Я-канцэпцыю”, быў амерыканскі псіхолаг У. Джэймс [6], які вылучыў дзве іпастасі “Я” — суб’ектыўную і аб’ектыўную (“Я”- суб’ект і “Я”-аб’ект). Ён назваў чатыры кампаненты, змясціўшы іх знізу даверху наступным чынам:

Складнікі	Апісанне
“Духоўнае Я”	Унутранае і суб’ектыўнае быццё чалавека. Набор яго рэлігійных, палітычных, філасофскіх і маральных установак.
“Матэрыяльнае Я”	Тое, што чалавек атаясамлівае з сабой (яго дом, прыватная ўласнасць, сям’я, сябры і інш.).
“Сацыяльнае Я”	Прызнанне і пашана, якія чалавек атрымлівае ў грамадстве, яго сацыяльная роля.
“Фізічнае Я”	Цела чалавека, яго першасныя біялагічныя патрэбы.

На фарміраванне “Я-канцэпцыі” асобы мастака слова працуюць усе кампаненты, недаацэньваць адзін з іх было б вялікай памылкай. Пісьменніцкая ацэнка асабістых адчуванняў, людзей, якія побач, гістарычных сітуацый, прачытаных кніг, твораў мастацтва з’яўляецца выразным сродкам самахарактарыстыкі, выяўляе індывідуальныя якасці асобы мастака. М. Бахцін у трактаце “К философии поступка” пісаў: “Каждая мысль моя с ее содержанием есть индивидуально-ответственный поступок, один из поступков, из которых складывается вся моя единственная жизнь как сплошное поступление; я поступаю всею своею жизнью, каждый отдельный акт и переживание есть момент моей жизни-поступления” [2, с. 83]. Такім чынам, самыя, на першы погляд, нязначныя пачуцці аўтара, удзел/няўдзел у нейкіх падзеях — гэта цэлая “сістэма матываў” (М. Бахцін).

“Я-канцэпцыя” асобы ў аўтабіяграфічнай прозе шматаспартная: самая распаўсюджаная форма выяўлення аўтарскага “я” — вобраз удзельніка падзей, псіхааналітык (псіхолаг), лірычны вобраз, аўтар-мысліцель, аўтар-філосаф, здольны да маштабных філасофскіх абагульненняў.

Паглыблены самааналіз ідзе ад пакутлівага ўсведамлення зменлівага і супярэчлівага жыцця душы ў пошуках ісціны і знешняй рэчаіснасці, у якой многа нестабільнасці, цякучасці, хуткаплыннасці. Вышэйназваныя абставіны нараджаюць семантычную множнасць “я”: “я” ўнутранага і знешняга, “я” духоўнага і эмпірычнага, “я” ў мінулым і “я” ў цяперашнім часе. Такім чынам мы бачым ускладненую семантыку “я”. А. Камю ў запісных кніжках (май 1936 г.) пісаў: “Люди ищут себя, изучают. Чтобы познать себя, чтобы самоутвердиться. Психология есть действие, а не самокопание. Человек

пребывает в поиске в течение всей жизни. Познать себя до конца — значит умереть” [9, с. 213].

Асоба пісьменніка ў аўтабіяграфічным тэксце становіцца творцам вобраза свайго “я” і прапаноўвае яго своеасаблівую інтэрпрэтацыю. Самарэпрэзентацыя, самааб’ектывацыя ажыццяўляецца або праз форму “самавыяўлення” (Н. Ніколіна): гэта можа быць займеннік “я” ці асоба, ідэнтычная пісьменніку (Лявон Задума ў М. Гарэцкага), або праз структурныя кампаненты асобы (яе каштоўнасці, ідэалы, інтарэсы, эмоцыі і інш.). У аўтабіяграфічнай прозе ХХ ст. пачынае трывала прысутнічаць экзістэнцыяльны аспект (глыбіннае ўнутранае жыццё чалавека), які выяўляе сябе праз эмоцыі, патаемныя памкненні, роздум.

Разуменне прыроды чалавека як звышскаладанай субстанцыі абудзіла цікавасць прыгожага пісьменства да суб’ектыўнага пачатку. У аўтабіяграфічных творах А. Адамовіча (“Vixi”), Я. Брыля (“Свае старонкі”, “Жнівень”) адлюстраваны філасофскія, эстэтычныя, палітычныя, этычныя погляды аўтараў. Напрыканцы жыцця яны больш пільна звяртаюць увагу на ўласны ўнутраны свет, на праблемы быцця, на прыватнае жыццё ў кантэксце сваёй эпохі. У фактах, падзеях пісьменнікі спрабуюць выявіць іх сэнсавы кампанент, які выходзіць далёка за межы лакальнага часу і прасторы. Набыты пісьменніцкі вопыт даваў магчымасць глыбей пранікаць у сутнасць чалавечых тыпаў і выходзіць да анталагічных праблем усяго чалавецтва. Як справядліва калісьці адзначыў рускі пісьменнік-эмігрант Г. Адамовіч, “...материал ... ум ... собирает уже в молодости; но господином своего материала он становится только в поздние годы” [цыт. па 7, с. 67].

Дынаміка ХХ ст. не заўсёды спрыяла падрабязнаму аналізу фактаў у дзённікавай прозе. Напрыклад, у вобразнай сістэме кнігі ўспамінаў В. Быкава “Доўгая дарога дадому” значнае месца займае асоба аўтара, але месца і роля аўтарскага вобраза функцыянальна адрозныя ад пісьменніцкіх “я” А. Адамовіча, Я. Брыля, С. Яновіча. У В. Быкава мала апісанняў прыватнага жыцця сям’і, інтымных перажыванняў. А вось А. Адамовіч, Я. Брыль, С. Яновіч шырэй раскрываюць свой унутраны свет, і робяць яны гэта і на ўзроўні розуму, і праз эмоцыі і пачуцці.

Ва ўспамінах А. Адамовіча і С. Яновіча спалучыліся пісьменніцкая назіральнасць і журналіцкая рэпарцёрская апэратыўнасць. Вяртаючыся да мінулага, мастакі па-філасофску перажываюць у памяці карціны мінулага, калі “прошлое и настоящее соединяются в целостной эмоции-переживании” [8, с. 98]. У іх аўтабіяграфічных запісах можна вылучыць тры лініі развіцця падзей: лёс саміх пісьменнікаў, лёс іх пакалення і рух самой гісторыі праз прызму аўтарскага “я”.

Жаданне А. Адамовіча, Я. Брыля, А. Вата, С. Яновіча павесці “размову з уласным сэрцам” — гэта не гучная пісьменніцкая метафара наконт патрэбы “ўпарадкаваць душу” (Я. Брыль), гэта імкненне да выяўлення індывідуальнага, адзінкавага, асобаснага як катэгорый быцця ў ўніверсальных. Падыход да

індывідуальнага як звышкаштоўнага адпавядае і характару сённяшняга часу, і сучаснаму літаратурнаму працэсу.

Важным кампанентам самахарактарыстыкі і самаідэнтыфікацыі асобы ў аўтабіяграфічнай прозе служыць інтэртэкст. Інтэртэксты выяўляюць літаратурныя густы пісьменнікаў, іх калег, знаёмых, ствараюць каларытны вобраз эпохі і служаць не столькі спосабам аўтарскай ацэнкі іншых асоб, колькі важным складнікам працэсу фарміравання асобы пісьменнікаў, яе самахарактарыстыкі.

Для самавыяўлення свайго “я” А. Адамовіч, Я. Брыль, С. Яновіч шырока ўжываюць ва ўспамінах гістарычныя імёны, літаратурныя вобразы, звароты да гісторыі роду, звесткі пра сям’ю, бацькоў. У дакументальных запісах бачыцца не толькі жаданне расказаць пра свой род, жыццёвыя лёсы блізкіх і знаёмых людзей, але і імкненне зразумець жыццё шляхам спасціжэння радавога “я” знутры. Прэзентацыя свайго індывідуальнага ідзе побач з пошукамі агульнага, тыповага, што надае ўспамінам філасофскую глыбіню.

Не сакрэт, што аўтабіяграфічная проза, пабудаваная на ўласных успамінах, насычана вялікай колькасцю бытавых падрабязнасцей. Эстэтычная трансфармацыя фактаў, дробязяў, выяўленне агульнага ў адзінкавым — найпершасная задача мастака.

Сучаснай аўтабіяграфічнай прозе ўласціва свая тыпалогія часавых узаемаадносін, галоўнай прыкметай якой становіцца “пункт адліку”, вызначаны аўтарам. За класічным жанрам “дзённікаў” трывала замацавалася летапісная форма аповеду з устойлівай кропкай адліку. Жанр мастацкай аўтабіяграфіі не прадугледжвае жорсткую паслядоўнасць фактаў, падзей і вядзе да “расчленення” ўспамінаў на фрагменты. Таму ў дакументальна-мастацкім тэксце магчыма прысутнасць устаўных апавяданняў, навел, што мы назіраем у кнізе А. Адамовіча “Vixi”.

Складанасць пісьменніцкага “я” праяўляецца праз спалучэнне аповеду пра “я” ў мінулым і “я” ў цяперашнім часе. Так, ва ўсёй тканіне ўспамінаў кнігі “Не жаль пражытага” трывала прысутнічае ацэнка сталага С. Яновіча, мудрага, вопытнага, разважлівага. Праз прызму цяперашняга часу глядзіць мастак на даўно мінулыя прыгоды дзяцінства, юнацтва.

Аўтар не прэтэндуе на паўнату дзіцячых уражанняў, больш спасылаецца на тое, што казалі іншыя, і падае ўсё тое праз прызму дарослага чалавека: “Я канчаў пяты гадок і не вельмі паспяваў за матчыным крокам на гасцінцы. Зараз у Айнавых горах, як называлі ў нас пагоркі за старадрэўем двара, закруціўся панад жытамі нямецкі самалёт. Мы пабеглі ў палынавыя межы. Ён, нізка кіруючыся на нас, страляў, і маці накрывала мяне сабою, енчачы! Я не цяміў у існаванні смерці, але заходзіўся ад крыку, бо ўжо ведаў боль. Абоім было неўздагад, што лятункі палявалі на савецкія танкеткі, якія паўзлі праз мястэчка, адступаючы Індурскім шляхам на Гародню. Зразумеў я гэта значна пазней, можа і нядаўна” [10, с. 8].

У сучаснай аўтабіяграфічнай прозе назіраецца тэндэнцыя да спалучэння лірычнай і філасофскай медытацый. У кантэксце філасофскіх разважанняў над праблемамі жыцця мастак заўсёды непазбежна сутыкаецца з катэгорыяй смерці, праз якую асэнсоўваецца сэнс зямнога чалавечага існавання: “В процессе экзистенциализации русской литературы она (смерть. — Т.Т.) выходит на первый план. Ее первичность усиливается национальным менталитетом: вечный русский вопрос — о смысле жизни — ставит и вопрос о смерти, через которую уясняется (или не уясняется) смысл человеческого существования” [7, с. 74]. Тэма смерці, якая ў класічнай рускай літаратуры была прыкметай трагічнага светаадчування і знакам новага мыслення, стала важным аспектам філасофскага асэнсавання ў А. Адамовіча, Я. Брыля, А. Вата.

У разважаннях пра смерць важным момантам становіцца псіхалагічны аспект успрыняцця смерці чалавекам. У разважаннях А. Адамовіча няма трагічнай наканаванасці, азлобленасці, панікі, а ёсць жаданне зафіксаваць існасць быцця, зразумець нешта вельмі важнае ў жыцці і смерці. У зямным шляху чалавека пісьменнік бачыць заканамерны пераход смяротнага чалавека “з Вечнасці ў Вечнасць”: “Што памагае чалавеку пераносіць страту найблізкіх яму людзей? Тое, што і ён сам неўзабаве (ці не неўзабаве, я дык якраз хутка) будзе там жа, і, адпяваючы тых, чалавек чуе, як будуць яго адпяваць. Смяротныя — у гэтым апраўданьне ўсяго нашага жыцця” [1, с. 320].

Лагернае жыццё давала пісьменнікам, якія былі ў ГУЛАГаўскай няволі, магчымасць спасцігаць сутнасць быцця і бачыць чалавека на ўзроўні яго першапачатковых псіхалагічных рэакцый, у стане суцэльнага адчужэння: ад прыроды, асяроддзя пражывання, цывілізацыі і нават ад уласнага “я”. Адсюль змрочная эмацыянальная дамінанта ў іх творах; яна выклікана страхам смерці і страхам жыцця адначасова, адзінотай і адчужанасцю, неабароненасцю перад бясконцасцю быцця і ўласнымі душэўнымі прорвамі.

Ключавое слова “жыццё” ва ўспамінах пісьменнікаў-вязняў ГУЛАГа набывае канцэптаўтваральны сэнс: жыццё як бясконцая перспектыва і жыццё як прыватны лёс. Гэтыя паняцці ўвесь час ідуць побач, перакрываюцца, зліваюцца. Суб’ектыўны ракурс бачання сябе і свету падаецца аўтарамі эмацыянальна ўзрушана, хутчэй нават напружана, бо ўспаміны пісаліся значна пазней, і пісьменнікі імкнуліся ажывіць памяць, адчуць перажытае, скрупулёзна фіксуючы душэўныя пералівы. Польскаму пісьменніку, вязню ГУЛАГа, А. Вату, напрыклад, адчуванне шчасця ў львоўскай турме надаваў пах лугу і сена з узгоркаў, што знаходзіліся побач: “Недалеко от тюрьмы начинались холмы, и летом доносился запах луга и сена. Путь из смердящей уборной в смердящую камеру, прогулка медленным шагом вдоль распахнутых во двор окон — представь себе, это и было счастье. И не только счастье, а катарсис, внутреннее очищение, духовное и физическое” [5, с. 208]. Эмацыянальная ўспышка яркага пачуцця аказалася здольнай на нейкі момант засланіць нават небяспеку лагернага побыту.

Галоўная задача пісьменніка ў ГУЛАГаўскай няволі — не толькі выжыць, але і не згубіць самога сябе, захаваць сваю самасць, уласнае бачанне свету. Пісьменніцкае “я” А. Вата выяўляе сваю адметнасць і ў дачыненні да прыгожага пісьменства наогул, уласных твораў, у прыватнасці. Высокія патрабаванні да тагачаснай польскай літаратуры выказвае ён у львоўскай турме адразу пасля арышту: “Литература не соответствовала нашей экзистенциальной ситуации, не достигала до неё... Она годилась только для баб и детей, а не для взрослых мужчин” [5, с. 209]. Але нават пры такіх звышпатрабаваннях “...чтение на Лубянке стало одним из главных впечатлений моей жизни. Книги не просто помогли мне отвлечься — они преобразили меня, сформировали заново. <...> Чтение возвращало нас к жизни, погружало в круг забот нормальных, свободных людей, живших в широком мире “ [5, с. 219–221]. “Лагерная” проза польскага пісьменніка тонка спалучыла імгненне і вечнасць, цану чалавечага жыцця і каштоўнасць імгнення.

Паглыблены аналіз духоўнай сферы ўласнага “я” ў нечалавечых лагерных абставінах каштоўны найперш тонкімі назіраннямі за пакутлівымі зрухамі душы ў пошуках ісціны ва ўмовах нестабільнай, жорсткай знешняй рэчаіснасці. Мастакоўскі талент А. Вата (як і Ф. Аляхновіча, Б. Мікуліча, Л. Геніюш, С. Грахоўскага) аказаўся здольным ператвараць прыватныя аўтабіяграфічныя факты ў мастацка-абагульнены вобраз эпохі, выяўляць логіку жыцця ў нечалавечых умовах, актуалізаваць анталагічныя праблемы ў сітуацыі парога/мяжы, аглядаць сутнасныя экзістэнцыяльныя сэнсы.

Такім чынам, пісьменніцкая аўтабіяграфічная проза XX ст. у сваёй жанравай і кампазіцыйнай шматстайнасці дае магчымасць ажыццяўляць розныя формы і ўзроўні самааналізу. Індывідуальны свет аўтарскага “я” настолькі прывабна чароўны, што ён здольны стварыць арыгінальную мастацкую цэласнасць. “Жить — это не так просто, это быть вершиной ... Мы — произведения. П р о и з в е д е н и я” [11, р. 102], — канстатуе сучасны французскі пісьменнік Ж.-М.-Г. Леклезіё. Аўтабіяграфічныя творы прыгаданых пісьменнікаў засведчылі, што прыватнае жыццё мастакоў з самымі дробнымі дэталямі і падрабязнасцямі паўстае як паўнавартасны мастацкі твор, здольны выявіць найскладанейшую сэнсавую множнасць асобы пісьменніка з яе глыбіннымі лірыка-філасофскімі перажываннямі.

Літаратура:

1. Адамовіч, А. Vixi : тры апош. аповесці / А. Адамовіч. — Мінск : Ковчег, 2002. — 504 с.
2. Бахтин, М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники, 1984–1985 : ежегодник / АН СССР, Науч. совет по филос. и соц. проблемам науки и техники ; редкол.: И.Т. Фролов (отв. ред.) [и др.]. — М., 1986. — С. 80–160.
3. Бахтин, М.М. Эпос и роман : сборник / М.М. Бахтин. — СПб. :

Азбука, 2000. – 304 с.

4. Бердяев, Н.А. Самопознание: опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 445 с.

5. Ват, А. Мой век. Устные мемуары (фрагменты книги) / А. Ват ; пер. с пол. Н. Каменевой ; предисл. Ч. Милоша // Иностр. лит. – 2006. – № 5. – С. 173–245.

6. Джеймс, У. [Электронный ресурс] / У. Джеймс. – Режим доступа : [<http://pro-psichology.ru/obshhaya-psichologiya/1029-ya-koncepciya-lichnosti.html>]. – Дата доступа : 20.09.2013.

7. Заманская, В.В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века: диалоги на границах столетий : учеб. пособие для вузов : для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов / В.В. Заманская. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 303 с.

8. Егоров, О.Г. Дневники русских писателей XIX века : исследование / О.Г. Егоров. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 288 с.

9. Камю, А. Творчество и свобода : ст., эссе, записные книжки : пер. с фр. / А. Камю ; сост. и предисл. К. Долгова ; коммент. С. Зенкина. – М. : Радуга, 1990. – 605 с.

10. Яновіч, С. Не жаль пражытага / С. Яновіч. – Беласток : [б. в.], 2002. – 189 с. – (Бібліятэка Беларускага літаратурнага аб'яднання “Белавежа” ; кн. 40).

11. Le Clezio, J.M.G. L'Extase matérielle / J.M.G. Le Clezio. – Paris : Gallimard, “Le Chemin”, 1967. – 229 p.